

BUITENLANDSE TIJDSCHRIFTEN: DE OOGST VAN 2005

Met deze bijdrage neem ik de traditie over van Lex Heerma van Voss, die in 1997 met deze rubriek begon om het lezerspubliek van het toenmalige *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* te wijzen op interessante artikelen in buitenlandse vaktijdschriften.¹ Naast die mooie artikelen ging het en gaat het in deze rubriek om interessante trends, themanummers en recensieartikelen. Ook bijdragen die specifiek de Nederlandse en Vlaamse economische en sociale geschiedenis behandelen en die in een buitenlands tijdschrift zijn gepubliceerd komen aan de orde.² De meeste van onderstaande signaleringen zijn in de loop van het jaar 2005 op de boekenplanken (en op internet) verschenen; enkele hebben een iets oudere jaargangaanduiding (2004 of zelfs 2003 – soms omdat het tijdschrift in kwestie nogal achterloopt); andere zijn juist weer wat nieuwer (2006). Ik claim geen algemeen of volledig overzicht te willen geven. Uiteraard is zowel de selectie als de bespreking in hoge mate subjectief. Net als Lex kan ik wel nog steeds steunen op het informele tijdschriftenclubje dat een aantal keren per jaar bijeenkomt om opmerkelijke bijdragen en trends op het gebied van de sociale en economische geschiedenis te signaleren.³ Lezers met andere

---

1. Lex Heerma van Voss, 'Buitenlandse tijdschriften', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) 73-81. Aanvankelijk verscheen de rubriek twee keer per jaar, vanaf 2000 gemiddeld een keer per jaar.

2. Dat laatste is vooral handig als men in een buitenlands tijdschrift wil verwijzen naar – voor buitenlanders – toegankelijke recente literatuur over specifieke sociaal-economische onderwerpen uit de Nederlandse en Vlaamse geschiedenis.

3. Dit tijdschriftenclubje is in het begin van de jaren 1990 op initiatief van Jan Luiten van Zanden opgericht. Naast de auteur maken op dit moment Karel Davids, Lex Heerma van Voss, Leo Lucassen, Jeroen Touwen en Peer Vries daar deel van uit. Ik ben hen zeer erkentelijk voor hun besprekingen en suggesties betreffende de meest recente afleveringen van de volgende tijdschriften: *The American Historical Review*, *Annales*, *Business History*, *Economic History Review*, *Enterprise and Society*, *European Review of Economic History*, *Geschichte und Gesellschaft*, *Journal of Economic History*, *Journal of Early Modern History*, *Journal of European Economic History*, *Journal of Interdisciplinary History*, *Journal of Modern History*, *Journal of Social History*, *Journal of World History*, *Le Mouvement Social*, *Past and Present*, *Technology and Culture*. Daarnaast zijn tal van andere tijdschriften meer of minder vluchtig bekeken en doorgenomen, op basis van de inhoudsopgaven; een zekere mate van toeval is daarbij uiteraard onvermijdelijk. De redactie van *TSEG* is overigens op geen enkele wijze verantwoordelijk voor de inhoud van deze rubriek.

visies, of die van mening zijn dat specifieke bijdragen ten onrechte niet in deze aflevering terecht zijn gekomen, kunnen dat desgewenst aan de redactie kenbaar te maken.

Lex begon zijn rubriek in 1997 met een opmerking over de 'doem' van het elektronische publiceren die de vaktijdschriften boven het hoofd hing.⁴ Daar was toen in feite nog niet veel van te merken: de meeste tijdschriften bleven enkel papieren versies produceren. Ondertussen is die verhouding grondig veranderd. Mede doordat veel academische uitgeverij overgegaan zijn tot koppelverkoop van elektronische versies van hun uitgaven, zijn veel tijdschriften nu zonder veel problemen te raadplegen via de websites van de Koninklijke Bibliotheek en de verschillende universiteitsbibliotheken. Hele meters boekenplanken in bibliotheken komen vrij nu vroegere jaargangen worden afgegoten. Voor de meeste auteurs is het onderhand wel duidelijk: de digitale vorm van menig tijdschriftartikel heeft gezorgd voor een veel groter potentieel lezerspubliek. Hoe handig dit ook is, deze ontwikkeling versterkt wel de dominantie van de Angelsaksische wetenschapstraditie. Duitse en Franse vaktijdschriften lopen duidelijk achter in deze ontwikkeling, om nog maar niet te spreken van die in andere talen en voor die met een ander dan het Latijnse alfabet. Bovendien is deze service vooral in de meer ontwikkelde landen beschikbaar. Dit versterkt in ieder geval de komende jaren het overwicht van de Engelstalige artikelen.

Die *bias* was er al, ook vijftig jaar geleden. De *International Review of Social History* opent het laatste nummer van zijn vijftigste jaargang met een terugblik naar het begin.⁵ 'Onze' A.J.C. Rüter richtte dit tijdschrift op om de sociale geschiedenis een internationaal medium te geven zodat sociaal-historici hun bevindingen konden uitwisselen en vergelijken. De keuze van de taal was geen enkel discussiepunt: dat moest Engels zijn. Ondertussen zijn er vele andere tijdschriften op dit gebied ontstaan. Daarmee is het doel van Rüter zonder meer, en nog wel op meerdere fronten, gehaald. De *Review* ziet nog wel een specifieke taak voor zich weggelegd: dit tijdschrift wil onder meer de sociale geschiedenis buiten het Anglo-Europese centrum bevorderen en vooral gaan letten op transnationale verbindingen. Hier is de invloed van de globalisering merkbaar.

De wetenschappelijke belangstelling naar globalisering uit zich ook in de oprichting van een nieuw tijdschrift, het *Journal of Global History*. Zijn oudere broer, *The Journal of World History* (ondertussen vijftien jaar oud), heeft hiermee een flinke concurrent erbij gekregen. In het 'Editorial' sluiten de editors van het nieuwe tijdschrift (William Gervase Clarence-Smith, Kenneth Pomeranz en Peer Vries) gedeeltelijk aan bij de hedendaagse doelstelling van de *Review*, namelijk om mee te werken aan de deconstructie van 'the Western meta-narra-

4. Heerma van Voss, 'Buitenlandse tijdschriften', 73.

5. 'Fifty years', *International Review of Social History* 50 (2005) 371-372.

tive'.⁶ Minstens zo belangrijk is voor hen het tegengaan van de fragmentatie in de historiografie, veroorzaakt door de vergaande mate van specialisering, en het bevorderen van vergelijkende, interdisciplinaire en vernieuwende studies.

Niet vijftig en ook geen nulnummer, maar toch een reden voor feestje: de milieuhistorici herdenken het tienjarig bestaan van zowel het *Environment and History* (2004)⁷ als het *Environmental History* (2005).⁸ Deze nog jonge loot aan de stam van de sociale geschiedenis heeft zich hiermee definitief in de geschiedwetenschap gevestigd.⁹ De feestnummers geven historiografische overzichten en beschouwingen waar het vak naar toe moet. Interdiscipline, samenwerking en over-de-grenzen-heen-kijken scoren hoog. Naast overzichten per continent is ook een beschouwing over de wereldwijde milieugeschiedenis opgenomen. De Britse historisch-geograaf I.G. Simmons, een grootheid op het vakgebied, bespreekt in 'The World Scale' een reeks werken op dit vlak. Hij roemt de brede aanpak van vele milieuhistorici en ziet de toekomst voor het vakgebied zonnig in.¹⁰

Geen reden voor feestvieren had de *Journal of European Economic History*: daar is de grote editor Luigi De Rosa overleden. De Rosa had het tijdschrift in 1972 opgericht met fondsen van de *Banca di Roma* om een Engelstalig platform te creëren. De reden was niet veel anders dan voor Rüter. Een verschil was wel dat het vooral ook een platform voor Italiaanse economisch-historici moest zijn, ook al konden niet-Italianen er ook in publiceren. Jarenlang heeft De Rosa dit tijdschrift geleid met een werkelijk onnavolgbare redactionele strategie. Er stonden vaak heel zwakke stukken in, maar soms ook heel mooie. Omdat het tijdschrift gratis wordt verspreid is het toch behoorlijk bekend onder collega's. Saillant detail is dat De Rosa stierf, zoals zijn opvolger Paola Savona opmerkte, 'with his boots on': hij kreeg een hartstilstand terwijl hij een lezing hield in Burgos, Spanje.¹¹

6. 'Editorial', *Journal of Global History* 1 (2006) 1-2, aldaar 1.

7. *Environment and History* 10 (2004) 379-536: Special 10th Anniversary Issue.

8. *Environmental History* 10 (2005) 30-109.

9. In beide tijdschriften bijdragen van o.a. Petra van Dam, onder 'Reflections: What's next for environmental history', *Environmental History* 10 (2005) 30-109 en onder Verena Winiwarter (ed.), 'Environmental history in Europe from 1994 to 2004: Enthusiasm and consolidation', *Environment and History* 10 (2004) 501-530 waar zij de stand van zaken voor Nederland en België belicht. Overigens zal ook het Vlaams-Nederlandse *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis* met de jaargang 2006 haar tiende verjaardag kunnen vieren. Zie ook Ted Steinberg, 'Fertilizing the tree of knowledge: environmental history comes of age', *Journal of Interdisciplinary History* 35 (2004) 265-277, waarin hij de encyclopedie voor milieugeschiedenis bespreekt.

10. *Environment and History* 10 (2004) 501-530

11. Paolo Savona, 'Luigi De Rosa: in memoriam', *Journal of European Economic History* 33 (2004) 471-476, aldaar 476. De Rosa is omstreeks 82 jaar geworden. Over Wolfgang Mommsen, de grote Duitse historicus die in hetzelfde jaar stierf, zie Hans Ulrich Wehler, 'Wolfgang J. Mommsen 1930-2004', in: *Geschichte und Gesellschaft* 31 (2005) 135-142.

De oogst aan artikelen van deze keer overziend valt het mij op dat de discussie over wanneer-begon-de-globalisering-nu-echt nog steeds voortduurt. Een nieuw debat gaat over de economische voordelen van de verzorgingsstaat, gestimuleerd door het boek van Peter Lindert. Een ouder debat, over de Brennerthese, lijkt weer terug te komen. Opvallend veel auteurs gaan vergelijkingen aan tussen Noordwest-Europa en China, mede gestimuleerd door het boek van Kenneth Pomeranz. Voorts heb ik opmerkelijk veel artikelen gezien over kinderen en over sociale aspecten van oorlog en staatsvorming. Bij dat laatste vallen de meer theoretische bijdragen op met de Nederlandse Republiek als *case study*. Artikelen over vrouwen en gender zijn minder als aparte bijdragen herkenbaar: vaak zijn deze thema's verwerkt in de andere categorieën. 'Gouwe-ouwe' onderwerpen als bedrijfsgeschiedenis, techniek, migratie en etniciteit doen het verder nog steeds erg goed.

Wereldgeschiedenis en globalisering

Het spiksplinternieuwe tijdschrift *Journal of Global History* 1 (2006) 3-39 opent met een historiografisch overzicht over wereldgeschiedenis van Patrick O'Brien, 'Historiographical traditions and the modern imperatives for the restoration of global history'. Sinds Herodotus, via Flavius Josephus en Voltaire, ontstond er in het 'Westen' langzamerhand een euro-centrische wereldgeschiedenis. Tot het midden van de negentiende eeuw schreven historici van andere continenten hun 'eigen' wereldgeschiedenis. Maar de invloed van de Europese dominantie bracht ook bij hen een andere oriëntatie voort. Hun 'eigenheid' werd in het vervolg ten opzichte van de westerse cultuur gedefinieerd. Om daaraan te ontkomen hebben historici in postkoloniale samenlevingen getracht om alternatieven te ontwikkelen. Barbara Weinstein analyseert in 'History without a cause? Grand narratives, world history, and the post-colonial dilemma', *International Review of Social History* 50 (2005) 71-93 dat niet-westerse historici zich gingen toeleggen op het schrijven van verhalende geschiedenissen. Zij letten daarbij niet op oorzaak-gevolg-relaties, om maar aan dat aloude 'het komt altijd weer door het Westen' te ontkomen. Maar dat heeft niet geresulteerd in de gewenste 'provincialisering' van Europa. Die verhalen zijn daarvoor te lokaal gericht en leggen geen verband met wereldwijde ontwikkelingen.

Een ander fraai historiografisch overzicht is van Dan Smail, 'In the grip of sacred history', *American Historical Review* 110 (2005) 1337-1361 waarin hij bestudeert hoe historici het begin van de geschiedenis hebben benaderd. Omstreeks het midden van de negentiende eeuw ontstond er een consensus waarbij 'de' geschiedenis zo'n 6000 jaar geleden zou zijn begonnen, en wel tussen de Eufraat en de Tigris. Die periodisering valt overigens mooi samen met O'Briens eerder geciteerde artikel, waarin hij stelde dat in het midden van de

negentiende eeuw ook 'de' wereldgeschiedenis door Europese ontwikkelingen gedomineerd zou raken. Smail eindigt zijn stuk met de recente opkomst van de 'big history', die het begin van de geschiedenis uitdrukkelijk een heel eind vroeger plaatst, bij het allereerste begin van de aarde. Een aantal van die werken worden door André Gunder Frank besproken in 'Universal history: sizing up humanity in Big History', *Journal of World History* 16 (2005) 83-97. Het is een recensieartikel over onder andere David Christian, *Maps of time: an introduction to big history*.¹²

Het debat over wanneer de globalisering nu eigenlijk begon zet zich ondertussen heftig voort.¹³ William S. Atwell, 'Another look at silver imports into China, ca. 1635-1644', *Journal of World History* 16 (2005) 467-489 heeft een zeer bescheiden titel, met zijn 'another'. Maar in feite is het een frontale aanval op Flynn en Giráldez. Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw stellen de laatsten dat de globalisering begon toen China omstreeks 1570 een zilveren muntstandaard invoerde en enorme hoeveelheden zilver ging importeren. Veel van die importen liepen helemaal buiten Europa om. Spaanse kooplieden leverden zilver van Zuid- en Midden-Amerika via de Filippijnen aan China. Atwell wijst op de flinterdunne bewijzen van Flynn en Giráldez. Zo zijn er helemaal geen cijfers over de periode 1633-1680 beschikbaar en de handel via de Filippijnen viel regelmatig terug door de enorme sociale spanningen tussen Spanjaarden en Chinezen op die eilanden. Uit Atwells eigen onderzoek bleek dat in de jaren 1640 de hoeveelheid zilver in China sterk afnam. Al met al is er geen enkel bewijs dat in China zoveel zilveren munten in omloop kwamen – waarschijnlijker is dat nog steeds het kopergeld domineerde. Ik wacht met spanning een reactie van Flynn en Giráldez af: dit kunnen ze vast niet op zich laten zitten.

Op een ander niveau vormt David Northrup, 'Globalization and the great convergence: rethinking world history in the long term', *Journal of World History* 16 (2005) 249-267 ook een bijdrage over de vraag 'wanneer de globalisering begon'. Volgens dit 'immodest essay' (term van Northrup zelf in het abstract) begon deze niet circa 1830 (de these van Williamson en O'Rourke, die wijzen op de wereldwijde toenemende convergentie in lonen en prijzen sinds die periode), noch met de ontdekking van Amerika door Columbus (de these van veel Europese expansionisten), en ook niet met het begin van de grootschalige zilverimporten door China in 1571 (these van Flynn en Giráldez), maar in het jaar 1000. Vanaf dat jaar ziet Northrup steeds meer convergentie over de gehele wereld. Bij hem betekent convergentie een daling in de diversiteit. Dat

12. Zie ook het themanummer van *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 60 (2005) 921-1068 met de titel 'Le Néolithique. Naissance des sociétés complexes', die over de vroegste samenlevingen in het Midden Oosten, Europa, China en Amerika gaan.

13. Zie ook Lex Heerma van Voss, 'Buitenlandse tijdschriften', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2: 2 (2005) 109-128, aldaar 110-111.

ziet hij gebeuren in de talen die wereldwijd gebruikt zijn, in de consumptie van goederen en technologie, in het ontstaan van naties en wereldrijken. Op een aantal punten zal Northrup zeker gelijk hebben, maar doordat hij zich teveel richt op aspecten waar inderdaad convergentie optrad heeft hij geen oog voor zaken waar juist de diversiteit toenam. Daardoor is deze these als geheel voor mij niet overtuigend.

Northrups betoog staat overigens ook haaks op dat van Kenneth Pomeranz. Pomeranz' *The Great Divergence* stelt juist dat tot circa 1800 China en Noordwest-Europa helemaal niet zoveel van elkaar verschilden, de divergentie kwam na 1800. Deze stelling wordt ook grondig onderuit gehaald door Stephen Broadberry en Bishnupriya Gupta, 'The early modern great divergence: wages, prices and economic development in Europe and Asia', *Economic History Review* 59 (2006) 2-31. China's economie leek in veel opzichten eerder op die van Zuid-, Oost- of Centraal Europa, niet op die van Noordwest-Europa, zoals Pomeranz stelde. In Noordwest-Europa waren de lonen veel hoger. Dat werd niet veroorzaakt door enkel een nominale stijging, maar was het gevolg van een veel hogere arbeidsproductiviteit. Veel en hoog geschoolde arbeidskrachten: dat was een factor waarin Noordwest-Europa zich al langere tijd in positieve zin wist te onderscheiden van China.¹⁴

Een artikel dat Pomeranz op een ander vlak wel ondersteunt, namelijk het verschil in energieverbruik tussen Noordwest-Europa en China, is Paolo Malanima, 'Energy crisis and growth 1650-1850: the European deviation in comparative perspective', *Journal of Global History* 1 (2006) 101-121. Malanima stelt dat mede door ecologische crises Europa meer dan China gedwongen werd om nieuwe energiebronnen (met name steenkool) aan te boren. Dat had een onbedoeld gevolg, namelijk een veel efficiënter gebruik van hoogwaardige fossiele energiebronnen. Hij onderbouwt dit met mooi vergelijkend bewijsmateriaal.

Consumptie en globalisering komen aan bod bij Maxine Berg, 'In pursuit of luxury: global history and British consumer goods in the eighteenth century', *Past and Present* 182 (2004) 85-142. De periode in dit artikel is uiteraard een stuk korter dan die bij Northrup, maar de verbanden tussen globalisering, de consumptierevolutie en de industrialisatie weet Berg goed aan te tonen. *En passant* werkt Berg ook nog de these van Jan de Vries over de 'industrious revolution' uit.¹⁵

---

14. Zie voor een gelijksoortige argumentatie Jan Luiten van Zanden, 'De timmerman, de boekdrukker en het ontstaan van de Europese kenniseconomie. Over prijs en het aanbod van kennis voor de Industriële Revolutie', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2 (2005) 105-120.

15. Het *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (2005) no. 2, 9-116 is een themanummer over detailhandel en consumptie: 'Von Warenhaus zur Shopping Mall: Einzelhandel transnational', met bijdragen over Duitsland, Australië, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten.

Verzorgingsstaat en economische groei

In veel tijdschriften zijn alom lovende besprekingen van het boek van Peter Lindert, *Growing public: social spending and economic growth since the eighteenth century* (2004) verschenen. Zie bijvoorbeeld de recensie-artikelen van Albert J. Schmidt, 'Review essay: reform and social change', *Journal of Social History* 38 (2005) 1095-1100 en Jason Scott Smith, 'A Reintroduction to political economy: history, institutions, and power', *Journal of Interdisciplinary History* 36 (2005) 63-72.¹⁶ De belangrijkste conclusie van Linderts boek is wel dat hij van 21 landen (in Europa en de VS, inclusief Nederland en België) heeft berekend dat de uitgaven van de welvaartstaat geen negatieve effecten hebben gehad op de economische groei. Daarmee zet Lindert zich af tegen de hedendaagse dominante interpretatie dat de kosten van sociale zorg negatieve implicaties voor de samenleving als geheel en in het bijzonder de economie hebben. Ook laat hij zien dat de groei van democratische rechten positieve effecten hebben gehad op de verzorgingsstaat. Dat zijn boek alom aanslaat heeft te maken met zijn aanpak: de vraagstelling is provocatief, de vergelijkingen zijn breed, en het bewijsmateriaal is sterk statistisch onderbouwd.¹⁷

David Brady heeft Lindert niet kunnen gebruiken maar zijn artikel trekt eigenlijk dezelfde conclusie. 'The welfare state and relative poverty in rich western democracies, 1967-1997', *Social Forces* 83 (2005) 1329-1364 gaat over een kortere periode en over iets minder landen (achttien, waaronder weer Nederland en België), maar net als Lindert verzet hij zich tegen de vrije markt-ideologen die stellen dat verzorgingsstaten rigiditeit bevorderen, inefficiënt zijn en zelfs de armoede hebben vergroot. Zijn statistische analyse laat zien dat de beste indicator voor weinig armoede een verzorgingsstaat is. Sociale zekerheid en vooral een goede opvang bij ziekte zijn daarbij belangrijker dan hoge minimumlonen. Economische groei alleen zorgt niet voor minder armoede. Integendeel, vaak versterkt economische groei de tegenstellingen tussen arm en rijk.

Een nog langere periode dan Lindert bestrijken Nikola Koepke en Joerg Baten in 'The biological standard of living in Europe during the last two millennia', *European Review of Economic History* (2005) 61-95. Op basis van 2.974 meetgegevens van de lengte van mensen die de laatste twee millennia in Europa rondliepen, gevonden op 314 verschillende sites, komen de auteurs tot

---

16. Verder lovende recensies bijvoorbeeld van Simon Szreter in de *Economic History Review* 48 (2005) 631-633 en Daniel Levine in de *American Historical Review* 110 (2005) 444-445; zie ook de recensie van Jeroen Touwen in het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3: 1 (2006) 105-107.

17. Dat zal een aantal vroegere welvaartsstaatidealisten goed doen; zie ook Aad Blok, 'Jan Tinbergen's ideas on economic policy and the optimal economic order (1930-60)', in: *Socialist History* 27 (2005) 43-59.

een opmerkelijke conclusie. Over het geheel genomen is er nauwelijks lengte-groei geweest. Dat is vreemd, want algemeen wordt toch aangenomen dat de mensen vroeger kleiner waren. Er zijn opvallende variaties in regio en periode: onder andere werden mensen in Scandinavië en Oost-Europa korter gedurende de 'Kleine IJstijd' (in de vroegmoderne periode). Daardoor werden mensen in Noordwest-Europa (dus ook in de Nederlanden) relatief langer.

Migratie en etniciteit

Vergelijkbaar van aanpak met Lindert en Brady is Cheol-Sung Lee, 'International migration, deindustrialization and union decline in 16 affluent OECD countries, 1962-1997', *Social Forces* 84 (2005) 71-88. Weer wordt een groot aantal landen langs een statistische meetlat gehouden. De insteek van Cheol-Sung Lee is vakbondlidmaatschap: hij probeert te achterhalen welke factoren het belangrijkste zijn voor de alom geregistreerde daling van het aantal vakbondsleden. Het aandeel van vrouwelijke werknemers is niet significant, maar de-industrialisatie is wel een sterk verklarende factor. Maar vooral wijst hij op de gevolgen van internationale migratie, die de onderlinge solidariteit van de arbeiders aantast en daardoor ook het aantal vakbondsleden doet dalen.

In de *International Review of Social History* 49 (2004) 475-515 verscheen een discussiedossier over het boek van Dirk Hoerder, *Cultures in contact. World migrations in the second millennium* (2002).¹⁸ Bij Hoerder gaat het om de migratie gedurende het gehele laatste millennium, maar ook hier zie je etnische groeperingen met elkaar strijden over de beschikbare middelen van bestaan. Interessant is met name de bijdrage van Madeline Y. Hsu, 'The recurring problem of Chinese ethnicity in world migration' (494-499) die onder meer wijst op de anti-Chinese politiek van de Nederlandse autoriteiten in het Verre Oosten. In 1740 vonden ongeveer 10.000 Chinezen de dood in Batavia omdat de Nederlanders het grote aantal van deze bevolkingsgroep een bedreiging vonden. Ook na de communistische coup van 1965 bleven de Chinezen gebrandmerkt als een gevaarlijke groepering; gedwongen assimilatie was het gevolg. Dirk Hoerder zelf reageert aan het eind van het dossier door nog eens te benadrukken dat de bestudering van het meso-niveau (tussen het te grootschalige macro en het te persoonlijke micro) een vruchtbaar instrument is bij de bestudering van etniciteit en migratie.¹⁹

18. Met onder meer ook een bijdrage van Leo Lucassen aan het debat.

19. Dirk Hoerder, 'Response to critics', 511-515. Hoerder schreef ook 'Transkulturelle Lebensformen: Menschen in lokalen – (post-)nationalen – globale Welten', in: *Sozial Geschichte* 20 (2005) 11-29.

Met dat laatste is Nancy L. Green het echter in het geheel niet eens in haar artikel 'The politics of exit: reversing the immigration paradigm', *The Journal of Modern History* 77 (2005) 263-289. Zij wil de migratie-analyse weer brengen op het niveau van gehele naties en staten, macro dus. Er is volgens haar teveel gekeken naar migratie als een proces van immigratie, terwijl het essentieel is om te kijken naar de politiek van de landen waar de migranten vandaan kwamen. Dit noemt zij een paradigmatische verandering.

Dat de invloed van de 'zendende' samenleving inderdaad van groot belang kan zijn laten Frank Suurenbroek en Marlou Schrover zien in 'A separate language, a separate identity? Organisations of Frisian migrants in Amsterdam in the nineteenth and twentieth century', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31 (2005) 991-1005. Ontwikkelingen in Friesland zelf op het gebied van taal en identiteitsvorming hadden verstreckende gevolgen voor de Friese migranten in Amsterdam. Dit hele nummer is overigens een *special* over migrantenorganisaties, het meso-niveau dus weer dat Hoerder benadrukte. In het inleidende artikel wijzen de gastredacteurs Marlou Schrover en Floris Vermeulen op het belang om naar de migrantenorganisaties te kijken: vaak zijn deze bepalend of een migrantengroep al dan niet succesvol kan integreren ('Immigrant organisations', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31 (2005) 823-832). Naast bijdragen over Italië, de Verenigde Staten en op theoretisch vlak zijn er nog twee bijdragen over de Lage Landen. Floris Vermeulen vergelijkt de Surinaamse en Turkse migranten in 'Organisational patterns: Surinamese and Turkish associations in Amsterdam' (951-973) en Marc Hooghe plaatst zijn onderzoek naar Vlaamse migranten in een breder theoretisch kader in 'Ethnic organizations and social movement theory: the political opportunity structure for ethnic mobilisation in Flanders' (975-990).

Maristella Botticini en Zvi Eckstein schreven een vernieuwend stuk over de specifieke beroepsgerichtheid van de joden in 'Jewish occupational selection: education, restrictions, or minorities?', *Journal of Economic History* 65 (2005) 922-948. De typische oververtegenwoordiging van joden in stedelijke beroepen (handel en financiering) is niet zozeer het gevolg van staatspolitiek geweest als wel de vrije keuze van de joden zelf. Tot de achtste eeuw waren de joden net als anderen vrijwel allemaal boer. Zij waren echter vaker geletterd, wat samenhang met hun religieuze praktijk. Dat leverde hen een comparatief voordeel ten opzichte van andere bevolkingsgroepen om in de handel en financiering hun werk te zoeken.

Gebruikmakend van huwelijksregisters in Amsterdam werpen Lotte van der Pol en Erika Kuijpers licht op de vrouwelijke migranten die (vaak met kinderen) naar Amsterdam kwamen in de zeventiende eeuw: 'Poor women's migration to the city: the attraction of Amsterdam health care and social assistance in early modern times', *Journal of Urban History* 32 (2005) 44-60. Het themanummer 'Domestic servants in comparative perspective' in *The History of the Family* 10 (2005) 345-490 biedt een reeks *case studies* van jonge mannen

en vooral ook vrouwen die naar steden trokken om daar een 'dienstje' te vervullen. De bijdragen strekken zich uit van de vroegmoderne periode tot en met de twintigste eeuw, van Japan en Australië tot een reeks Europese landen. Opvallend vond ik dat de structuren en mogelijkheden in Japan niet veel anders waren dan in het vroegmoderne Europa. Engeland springt er echt uit in het aantal huishoudens met dienstbode. Een ander verschil was dat Australische dienstbodes bijzonder kwetsbaar bleken voor seksuele avances van hun werkgever, terwijl het 'dienstje' in de Mediterrane gebieden een gebruikelijke, relatief ongevaarlijke fase voor jonge ongehuwde vrouwen was.

Jeugd, huwelijk en gezin

Jan van Bavel en Jan Kok bestuderen de demografische transitie in Utrecht in 'The role of religion in the Dutch fertility transition: starting, spacing, and stopping in the heart of the Netherlands, 1845-1945', *Continuity and Change* 20 (2005) 247-263. De auteurs laten zien dat je moet letten op het gedrag van de betrokkenen. Je kunt immers op verschillende manieren minder kinderen krijgen: later beginnen (oftewel het 'Malthusiaanse model'), meer tijd tussen de geboortes laten, of eerder stoppen. De 'niet-gereformeerde protestanten' hielden eerder op met kinderen krijgen dan gereformeerden en katholieken; het was met name deze dominante keuze die de bevolkingsgroei liet dalen.

Daarbij aansluitend is ook het dertiende supplement van de *International Review of Social History* 50 (2005) te lezen, dat gewijd is aan 'Marriage choices and class boundaries: social endogamy in history'. De negen *case studies* (onder redactie van Marco H.D. van Leeuwen, Ineke Maas en Andrew Miles) bestuderen huwelijkspatronen variërend van Bahia (Brazilië) tot Winterthur (Zwitserland). Er zijn ook bijdragen bij over de Lage Landen: Bart van Putte, Michel Oris, Muriel Neeven en Koen Matthijs, 'Migration, occupational identity, and societal openness in nineteenth century Belgium' (179-218) en Hilde Bras en Jan Kok, 'They live in indifference together: marriage mobility in Zeeland, the Netherlands, 1796-1922' (247-274).

Het *Journal of Social History* 38 (2005) 845-1046 bevat een *special* over kinderen en globalisering. De meest interessante bijdragen zijn van Paula S. Fass, 'Children in global migrations' 937-953 (over kinderen die naar de Verenigde Staten migreerden) en Kathryn M. Anderson-Levitt, 'The schoolyard gate: schooling and childhood in global perspective', 987-1006. Het laatste artikel gaat over onderwijssystemen in de gehele wereld die in de twintigste eeuw vrijwel allemaal de 'western-style' school hebben overgenomen. Daardoor is nu wereldwijd de lagere school de belangrijkste factor in socialiseringsprocessen. Als neveneffect heeft men ook wereldwijd eenzelfde notie ontwikkeld van het concept 'kind' en de leeftijdscategorie die daarbij hoort. Zie daarvoor ook de bijdrage van Raymond Grew in hetzelfde nummer, 'On seeking global his-

tory's inner child' (849-858), een historiografisch overzicht over opvattingen over kinderen en jeugd door de eeuwen heen.²⁰ Dat de jeugd zelf vaak met wantrouwen werd bejegend is te lezen in Benjamin B. Roberts en Leendert F. Groenendijk, 'Moral panic and Holland's libertine youth of the 1650s and 1660s', *Journal of Family History* 30 (2005) 327-346. Ook toen was er reeds sprake van beschavingsoffensieven tegen 'misdragingen' van jongeren. Over de fase van leerjongens is er een interessante bijdrage van Clare Haru Crowston, 'L'apprentissage hors des corporations. Les formations professionnelles alternatives à Paris sous l'Ancien Régime', *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 60 (2005) 409-442. Zij laat zien dat veel arbeid in het achttiende-eeuwse Parijs buiten de strakke ambachtsrichtlijnen om werd geschoold. Daarmee was de invloed van de gilden minder groot dan vaak wordt aangenomen.

Kapitalisme, feodalisme, eigendomsrechten en gender

Een nieuwe verklaring voor de opkomst van het kapitalisme is te vinden bij Amy Louise Erickson, 'Coverture and capitalism', *History Workshop Journal* 59 (2005) 1-16. Omdat vrouwen in Engeland geen voogd nodig hadden bij allerlei (juridisch gedocumenteerde) transacties (in tegenstelling tot de meeste Europese landen) was het gebruik van en de vraag naar de beschikbare financiële middelen veel groter. Meer mensen (niet alleen mannen dus) waren hierdoor economische actoren. Daarom kwam het kapitalisme zo voorspoedig in Engeland tot ontwikkeling. Mogelijk, stelt ze, was deze situatie ook op de Nederlanden van toepassing.²¹ De veronderstelling is niet vreemd: ook op andere fronten waren er overeenkomsten tussen de Lage Landen en de Britse eilanden. Zo schreef Douglas Watt, 'The Dutch and the company of Scotland trading to Africa and the Indies', *Dutch Crossing: a Journal of Low Countries Studies* 29 (2005) 125-143 over de interactie tussen de Schotse en Nederlandse kapitaalmarkten aan het einde van de zeventiende eeuw. Erickson krijgt in ieder geval

20. Naast dit themanummer van het *Journal of Social History* past ook het themanummer van *Le Mouvement Social* 209 (2005) 3-90. Deze biedt een reeks artikelen over kinderen, onder meer over kinderarbeid, gehandicapte kinderen en jeugdige immigranten vanuit Portugal.

21. D. Christopher Gabbard, 'Gender stereotyping in early modern travel writing on Holland', in: *Studies in English Literature 1500-1900* 43 (2003) 83-100 behandelt onder meer de reisverslagen van Fynes Moryson en Owen Felltham – deze Engelse heren vonden overigens juist de grote autonomie van Hollandse vrouwen opvallend, hetgeen Ericksons these over de positie van Engelse vrouwen weer enigszins op losse schroeven zet. Over de grote vrijheid van een Nederlandse vrouw die met de West-Indische Compagnie naar Brazilië reisde, zie Annette M. Cramer van den Bogaaert, 'The life of Teuntje Straatmans: a Dutch woman's travels in the seventeenth-century Atlantic world', in: *Long Island Historical Journal* 15 (2003) 35-53.

al de steun van Shennan Hutton, die de keuren van Gent gedurende de periode 1337-1352 onderzocht in 'On herself and all her property: women's economic activities in late-medieval Ghent', *Continuity and Change* 20 (2005), 325-349. Vlaamse vrouwen investeerden en beheerden hun eigendommen zonder tussenkomst van mannelijke vertegenwoordigers, terwijl ook het onderscheid tussen ongehuwde en gehuwde vrouwen veel minder belangrijk was dan in de meeste andere streken van Noord-Europa.²²

Toch varieerde de positie van vrouwen sterk, op het platteland kon de situatie immers heel anders zijn dan in de stad. *The History of the Family* 10 (2005) 183-344 is een themanummer met het onderwerp 'Family transmission in Eurasian perspective'. Vrouwen in Japan, de Pyreneeën, Noord-Europa en de Verenigde Staten hadden overal minder kansen dan mannen om het (boeren)familiebedrijf te erven. Desalniettemin was het vaak toch mogelijk om als vrouw het bedrijf op haar naam te krijgen. Sommige vrouwen kregen de boerderij in bezit als weduwe, anderen verkregen het bedrijf als erfdochter. Dit bleek overigens vaker mogelijk in Japan en de Pyreneeën dan in Noord-Europa en de Verenigde Staten.

Dorpssamenlevingen werden ook bestudeerd door Sheilagh Ogilvie. Zij schreef wederom²³ een mooi stuk: 'Communities and the 'second serfdom' in early modern Bohemia', *Past and Present* 187 (2005) 69-120. De titel lijkt beperkt, maar met deze Boheemse *microhistory* pleit ze ervoor om de dagelijkse gang van zaken op dorpsniveau te bestuderen om de grote historische ontwikkelingen te kunnen begrijpen. Te gemakkelijk is gesteld (onder meer door Brenner) dat dorpsamenlevingen in Oost-Europa zwak waren en daarom een makkelijke prooi voor overheersing door de steeds sterker wordende landheren. Volgens Ogilvie is het grote verschil tussen West- en Oost-Europa eerder dat de vorsten in het westen nu eens allianties aangingen met de adel, dan weer met de steden of met de dorpen, terwijl in Oost-Europa de landsheer steeds de adel steunde. Ook Bruce M.S. Campbell, 'The agrarian problem in the early fourteenth century', *Past and Present* 188 (2005) 3-70 is in feite een kritiek op Brenner. Engelse boeren werden in de veertiende eeuw niet zozeer gehinderd door semi-feodale instellingen of door overheersende grondeigenaren. De opkomst van de commerciële economie was de grote boosdoener: deze ontworptte de dorpsamenleving in tijden van crisis.

---

22. Zie ook *Comparativ* 15 (2005) met een themanummer over 'Eigentumskulturen und Geschlecht in der frühen Neuzeit', met bijdragen over onder meer Duitse steden, Rusland en Italië.

23. Reeds meerdere malen kwam zij in deze rubriek naar voren, het laatst nog bij Heerma van Voss, 'Buitenlandse tijdschriften' (2005) 115 (met maar liefst drie verschillende titels).

Industrie, bedrijven en de financiële sector

Adam Robert Lucas, 'Industrial milling in the ancient and medieval worlds: a survey of the evidence for an industrial revolution in medieval Europe', *Technology and Culture* 46 (2005) 1-31 is een vernieuwend stuk over de industriële revolutie in de Middeleeuwen. Die is er volgens hem namelijk helemaal niet geweest. Dat wordt handboeken herschrijven! In sommige bedrijfstakken was er echter wel innovatie, zoals John Munro, 'Spanish merino wools and the nouvelles draperies: an industrial transformation in the late medieval Low Countries', *Economic History Review* (48 (2005) 431-484) laat zien. De Vlaamse textielindustrie onderging in de vijftiende eeuw noodgedwongen een belangwekkende verandering. Doordat de Engelse regering zoveel belasting hief op de Engelse wol schakelden veel Vlaamse lakenproducenten over op het gebruik van Spaanse wol. Uiteindelijk bleek dat een goede keus: die wol was goedkoper en ook de kwaliteit was beter.

Enterprise and Society 7 (2006) 1-163 is een themanummer over 'The embedded enterprise'. In de inleiding leggen Kathryn Iбата-Arens, Julian Dierkes en Dirk Zorn uit dat dat betekent dat je ondernemingen moet bestuderen terwijl je terdege rekening houdt met de complexe relaties op sociaal, politiek en cultureel gebied. Vooral het staatsbeleid is een factor waar bedrijfsgeschiedenis zich mee moet bezig houden. Het nummer biedt bijdragen over Italië, China, Japan en Singapore. Hein A. M. Klemann, 'Dutch industrial companies and the German occupation, 1940-1945', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 93 (2005) 1-33 is in feite een mooi voorbeeld van het belang van 'embeddedness'. Aanvankelijk waren de gevolgen van de Duitse bezetting niet negatief voor de Nederlandse bedrijven. Er was zelfs sprake van een kleine 'boom'. Pas na 1942, toen de industrie ten dienste werd gesteld van de Duitse oorlogsinspanningen, waren de consequenties negatief. Het overheidsbeleid, in dit geval van de bezetter, was van grote invloed op de bedrijfsresultaten.

Een ander voorbeeld van het belang van de 'embeddedness', en dan de nationaal-culturele component, is Mira Wilkins, 'Dutch multinational enterprises in the United States: a historical summary', *Business History Review* 79 (2005) 193-273. Haar valt een aantal specifieke kenmerken op van de Nederlandse multinationals die in de VS opereren. Deze bedrijven gaan geen concurrentie aan met elkaar; er is ook geen sprake van enige convergentie. Dit staat in duidelijke tegenstelling tot multinationals van andere landen. Zij kan nog geen verklaring geven maar de signalering van de afwijkende Nederlandse bedrijfscultuur is op zich een interessant gegeven.

Opvallend is de productie van Vlaamse en Nederlandse onderzoekers op het gebied van de dienstensector.²⁴ Stijn Van Nieuwerburgh, Frans Buelens en Ludo Cuyvers, 'Stock market development and economic growth in Belgium', *Explorations in Economic History* 43 (2006) 13-38 stellen dat de ontwikkeling van de aandelenmarkt een positief effect had op de economische groei, vooral in het tijdvak van 1873 tot 1935. Joke Mooij, 'Corporate culture of central banks: lessons from the past', *Journal of European Economic History* 34 (2005) 11-42 bestudeert hoe Europese nationale banken met hun verleden omgingen, en of ze daarbij opdracht gaven tot het schrijven van gedenkboeken en dergelijke. Er is speciale aandacht voor de bedrijfscultuur van de Nederlandse bank. Ook voor Milja van Tielhof, 'The predecessors of ABN AMRO and the expropriation of Jewish assets in the Netherlands', *Financial History Review* 12 (2005) 87-108 is bedrijfscultuur belangrijk. Haar studie naar een aantal Nederlandse banken ten tijde van de Duitse bezetting toont aan dat veel banken hun eigen belangen lieten prevaleren boven die van hun cliënten. Het resultaat was dat op die manier de nazi's makkelijk over de joodse tegoeden konden beschikken.

Doreen Arnoldus en Joost Dankers bestuderen het gebruik van consultants door de Nederlandse banken in 'Management consultancies in the Dutch banking sector, 1960s and 1970s', *Business History* 47 (2005) 553-568. Zij bekeken daarvoor (deels geheime) notulen. De inzet van consultants varieerde sterk: zo was alleen de AMRO Bank in staat om jaarlijks dure adviesbureaus als McKinsey in te schakelen. Spaarbanken maakten gebruik van Nederlandse adviseurs. Soms probeerden banken om consultants in te zetten in een reorganisatie- en centralisatieproces, maar dat was vrijwel nooit succesvol.

In september 2004 publiceerde *Enterprise and Society* een drietal artikelen waarin werd gesteld dat het 'chandleriaanse model' (grote, verticaal georganiseerde ondernemingen, door managers bestuurd, op horizontaal vlak sterk gediversifieerd) aan een grondige revisie toe was (*Enterprise and Society* 5 (2004) 355-391, met bijdragen van Richard N. Langlois, Naomi R. Lamoreaux, Daniel M.G. Raff, Peter Temin, Charles F. Sabel en Jonathan Zeitlin). Met name door de opkomst van de 'New Economy' was de markt gedomineerd geraakt door een veelvoud van ongelijksoortige bedrijfjes, groot en klein, sommige door managers bestuurd maar lang niet allemaal. Dat liet Alfred D. Chandler niet op zich zitten en hij schreef een 'Response to the symposium: framing business history', *Enterprise and Society* 6 (2005) 134-137. Volgens Chandler zijn nog steeds veel bedrijven die zo kenmerkend zijn voor de nieuwe economie wel degelijk 'chandleriaans'. Als voorbeelden noemt hij Dell en Toyota. Omdat zijn critici deze voorbeelden juist voor een andere argumentatie gebruikten, heeft

---

24. *Le Mouvement social* 211 (2005) 3-114 is een themanummer over arbeid in de dienstensector in de twintigste eeuw, met bijdragen over vergelijkende en theoretische aspecten en *case studies* over Duitsland en Frankrijk.

de discussie een nogal hoog welles-nietes gehalte. Aansluitend op zijn reactie heeft het tijdschrift de nieuwe inleiding op Chandlers boek opgenomen. Mischien hebben de editors van *Enterprise and Society* het debat hiermee dichtgegooid, wat jammer zou zijn. Nog maar even afwachten of er een antwoord van de critici komt.

Techniek en technologische overdracht

Voortbouwend op zijn boek (zie ook het discussiedossier in *TSEG* 2004)²⁵ betoogt Joel Mokyr, 'The intellectual origins of modern economic growth', *The Journal of Economic History* 65 (2005) 285-351 dat zonder de Verlichting, die de zogenaamde 'useful knowledge' stimuleerde, de industriële revolutie nooit tot ontwikkeling zou zijn gekomen. Ondernemers waren en zijn immers afhankelijk van handige en goedkope informatie. Een breed netwerk dat de technologische ideeën tussen wetenschappers en technici uitwisselde was daarbij essentieel. Zijn these wordt door Karel Davids, 'River control and the evolution of knowledge: a comparison between regions in China and Europe, c. 1400-1850', *Journal of Global History* 1 (2006) 59-79 verder getoetst. Hij bestudeerde de kennis en techniek om de loop van rivieren te beheersen in Nederland, de Po-vlakte, de kustvlakte van de Gele Rivier en de Yang-tse delta. In deze ontwikkelingen liep Italië duidelijk voorop. Al in de zeventiende eeuw was daar een breed netwerk dat de kennis van het wetenschappelijke niveau naar het praktische niveau vertaalde. Nederland had wel een grote mate van toepasbare, praktische kennis, maar het wetenschappelijke niveau werd pas in de achttiende eeuw toegevoegd. In China was er echter nauwelijks sprake van enige uitwisseling tussen de twee niveaus van kennis. Bovendien was daar geen diversiteit in kenniscentra, zodat deze niet met elkaar concurreerden of elkaar konden aanvullen.

Jan Bieleman, 'Technological innovation in Dutch cattle breeding and dairy farming 1850-2000', *The Agricultural History Review* 53 (2005) 229-250 bespreekt de technische ontwikkelingen in de Nederlandse boerenbedrijven. Vooral sinds de jaren zestig van de vorige eeuw was er een spurt in arbeidsbesparende technieken, veroorzaakt door de hoge loonkosten. Voor een groot deel ondersteunde de overheid dit proces met subsidies. In de jaren tachtig vlakte deze trend af en werden de subsidies afgebouwd. Ondertussen was het milieu sterk aangetast door deze ontwikkelingen. Op een ander vlak werd het milieu ook al stevig beschadigd: door de vele autowegen. Gijs Mom, 'Roads

---

25. Joel Mokyr, Wiebe Bijker, Karel Davids, Wilfred Dolfsma en Hugo van Driel, 'De geschenken van Pallas Athena. Discussiedossier over kenniseconomie en economische groei', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1: 1 (2004) 110-132.

without rails: European highway-network building and the desire for long-range motorized mobility, *Technology and Culture* 46 (2005) 745-772 bestudeerde de constructie van de allereerste autowegen in Europa. Het was een revolutionair concept, omdat er eigenlijk helemaal geen vraag naar was. Er waren immers nauwelijks auto's. Interessant voor ons is om te zien hoe (na Duitsland en Italië) Nederland voorop liep in deze ontwikkeling. Mede dankzij de gelden van het Marshallplan, en voor een deel ook dankzij het gedachtegoed van Mussert, legde de Nederlandse regering autowegen aan terwijl er niet eens echt behoefte aan was.

Interessant onder het kopje 'Classics revisited' is het stuk van Joy Parr, 'Industrializing the household. Ruth Schwartz Cowan, *More work for mother*', *Technology and Culture* 46 (2005) 604-612. Toen Cowan's boek verscheen was dat voor velen een *eye-opener*. Ze liet zien dat ondanks de voortschrijdende techniek in het huishouden het werk van huisvrouwen was toegenomen en niet afgenomen, zoals vaak werd verondersteld. Volgens deze knap geschreven receptiegeschiedenis is *More work for mother* nog steeds een buitengewoon invloedrijk boek. Verder verscheen er op het gebied van de techniekgeschiedenis Hugo van Driel en Johan Schot, 'Radical innovation as a multilevel process: introducing floating grain elevators in the port of Rotterdam', *Technology and Culture* 46 (2005) 51-76 en Joseph Wachelder, 'TIN-20: Techniek in Nederland in de twintigste eeuw', *Technology and Culture* 46 (2005) 187-191. Het laatste is een recensieartikel over de uitkomsten van het TIN-20 project. Mark C. Jones, 'Give credit where credit is due: the Dutch role in the development and deployment of the submarine schnorkel', *The Journal of Military History* 69 (2005) 987-1012 wijst erop dat de snorkels bij onderzeeboten, traditioneel toegeschreven aan de Duitsers, eigenlijk een Nederlandse vinding was.

Scheepvaart, handel overzee en koloniale rijken

Van onderzeeboten naar scheepvaart: Jaap R. Bruijn, 'Seafarers in early modern and modern times: change and continuity', *International Journal of Maritime History* 17 (2005) 1-16 geeft een vergelijkend overzicht van schippers en scheepvaart gedurende de laatste vier eeuwen. Aanvankelijk werd deze bedrijfstak gekenmerkt door individuele schippers, maar in de loop van de tijd nam de staatsinvloed sterk toe. In de negentiende eeuw kwam overal in de scheepvaart de vakbeweging op. Uiteraard besteedt de auteur veel aandacht aan de Nederlandse situatie. Een continue factor was de rol van buitenlandse zeevarenden. De Nederlandse scheepvaart had altijd een tekort aan arbeidskrachten. De migratie op dit vlak hield aan omdat de lonen aan de hoge kant bleven.

Er was ook een opmerkelijke continuïteit zoals Maartje van Gelder laat zien in, 'Supplying the *Serenissima*: the role of Flemish merchants in the Venetian grain trade during the first phase of the straatvaart', *International Journal of*

Maritime History 16 (2004) 39-60. Je zou verwachten dat Nederlandse kooplieden omstreeks 1600 de rol van de Vlaamse zoudens overnemen in de winstgevende straatvaart naar Venetië. Maar de Vlamingen bleven overheersen, tenminste tot 1620. Hoe sommige schippers zich in de vroegmoderne periode wisten te verzekeren tegen de risico's op zee bestudeerde Sabine C.P.J. Go, 'Mutual marine insurance in the province of Groningen, c. 1605-1770: a case of financial innovation', *International Journal of Maritime History* 17 (2005) 123-149. Zij brengt een minder bekend fenomeen van ons verzekeringswezen aan het licht. In Groningen gingen schippers elkaar onderling ondersteunen, een systeem dat sterk leek op het stelsel van gildenbussen. Gedurende bijna twee eeuwen functioneerden de fondsen wonderwel goed.

De risico's voor de scheepvaart waren groot. Voor de periode 1600-2002 schreef Otto van den Muijzenberg 'A short history of social connections between the Philippines and the Netherlands', *Philippine Studies* 51 (2003) 339-374. Hij noemde onder meer de schade die Nederlandse kapers de handel van de Spanjaarden in deze eilanden aanbrachten. Hoe de Nederlanders zelf in die regio piraten gebruikten om China's invloed weer aan te tasten is te lezen in Tonio Andrade, 'The company's Chinese pirates: how the Dutch East India Company tried to lead a coalition of pirates to war against China, 1621-1662', *Journal of World History* 15 (2004) 415-444.

Het geweld dat gepaard ging met de opbouw van de koloniale rijken was niet algemeen bekend. Dit is ook te lezen in Matthew G. Stanard, 'Selling the empire between the wars: colonial expositions in Belgium, 1920-1940' *French Colonial History* 6 (2005) 159-178. Stanard bestudeerde de inhoud van de tentoonstellingen in Antwerpen en Brussel die over het Belgische koloniale rijk werden georganiseerd. Vooral de figuur van koning Leopold II kwam daar prominent naar voren. Hij werd neergezet als een onzelfzuchtig vorst, die zich had ingezet om Kongo aan België te geven. Voor koloniale overheersing was uiterlijk vertoon altijd belangrijk, ook in het Verre Oosten. Eric Tagliacozzo, 'The lit archipelago: coast lighting and the imperial optic in insular South East Asia 1860-1910', *Technology and Culture* 46 (2005) 306-328 behandelt in zijn studie het belang van vuurtorens in Nederlandse hegemoniale macht in Indonesië.

Staatsvorming, steden, oorlog en opstanden

Comparative and Historical Sociology 15 (2004) 1-10 zet zijn pagina's open voor een debat over het boek van Philip S. Gorski, *The disciplinary revolution: Calvinism and the rise of the state in early modern Europe* (2003). In dat werk ontwikkelde Gorski de stelling dat staatsvorming zo succesvol was in Europa dankzij de – in wezen – calvinistische disciplinerende van de maatschappij. Dit illustreerde hij aan de hand van het zeventiende-eeuwse Nederland en het achttiende-eeuwse Pruisen. De discussie (met bijdragen van Julia Adams, Randall

Collins, David Zaret en de auteur zelf) voert over zaken als hoe calvinistisch Nederland eigenlijk wel was, of de Nederlandse Republiek een zwakke dan wel een sterke staat had, en het belang van patrimoniale verhoudingen.²⁶

Een andere discussie over de Nederlandse staatsvorming werd geëntameerd door Richard Lachmann, 'Elite self-interest and economic decline in early modern Europe', *American Journal of Sociology* 68 (2003) 346-372. Lachmann wil vanuit sociologische modellen verklaren waarom sommige landen na een periode van opmerkelijke bloei in verval raken. Hij vergelijkt Florence, Spanje, de Nederlandse Republiek en Groot-Brittannië met elkaar. Het stuk is niet zozeer van belang vanwege de uitkomst (Nederlandse elites gingen zich vooral bezighouden met het bezetten van invloedrijke posities zodat het in de achttiende eeuw slechter ging) als wel vanwege de inkadering in een reeks theorieën. Lachman wijst actormodellen als die van Landes, Greif of Rosenthal af en stelt een alternatief voor: een elite-model. Daarbij gaat het erom hoe de verschillende elites zich tot elkaar verhouden. Soms is een vorst in staat om een verdeel-en-heers-politiek te voeren, soms niet. Elites konden samenwerken om hun belangen te verdedigen; maar ze konden elkaar ook tegenwerken. In het Nederlandse geval ging de elite zich steeds meer als een gesloten geheel opstellen. Uiteindelijk was dat een zwak punt: dit monolithische geheel kon zich niet aan de veranderde omstandigheden aanpassen. Hier stak de Britse ontwikkeling scherp bij af: daar wist de staat de verschillende elites tegen elkaar uit te spelen. Zo kon Engeland flexibeler reageren op de veranderende politieke en economische omstandigheden.

Manon van der Heijden, 'State formation and urban finances in sixteenth and seventeenth-century Holland', *Journal of Urban History* 32 (2006) 429-450 sluit aan bij deze discussie over staat en elites. Zij bestudeerde de financiële politiek van Dordrecht en de verhouding ten opzichte van de vorst. De laatste werd ondersteund met name door de verkoop van renten (leningen) aan leden van de stedelijke elite. Pas na de opstand zou de financiële autonomie van de stad weer toenemen en werden de inkomsten van de renten weer vaker gebruikt voor publieke werken. Ook Parijs verkocht renten voor de Franse koning, zoals Katia Béguin, 'La circulation des rentes constituées dans la France du XVIIe siècle. Une approche de l'incertitude économique', *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 60 (2005) 1229-1244 laat zien. Zij is vooral geïnteresseerd in de handel in die renten in het zeventiende-eeuwse Parijs. Gemiddeld ging een rente twee tot drie keer van de hand gedurende een periode van 45 jaar.

---

26. Over de vroegmoderne patrimoniale verhoudingen is een grondig historiografisch en *state of the art* artikel verschenen van Birgit Emich, Nicola Reinhardt, Hillard von Thiesen en Christian Wieland, 'Stand und Perspektiven der Patronageforschung', in: *Zeitschrift für Historische Forschung* 32 (2005) 233-265.

De verhouding tussen de stedelijke bestuurders en de vorst bleef echter een bron van spanningen. Jacoba van Leeuwen, 'Municipal oaths, political virtues and the centralised state: the adaptation of oaths in fifteenth-century Flanders', *Journal of Medieval History* 31 (2005) 185-210 schreef over de verplichte eedaflegging van stedelijke bestuurders in Vlaanderen bij wetsvernieuwingen. De vorst gebruikte deze institutie duidelijk als een politiek instrument. Dat het zeker niet altijd goed ging blijkt uit Jan Dumolyn en Jelle Haemers, 'Patterns of rebellion in medieval Flanders', *Journal of Medieval History* 31 (2005) 369-393. Zij geven een overzicht van 'repertoires van opstanden à la Tilly' in Vlaanderen van de twaalfde tot de zestiende eeuw. Veel van die opstanden waren eigenlijk een uitvloeisel van de machtsstrijd van de ambachten tegen de vorst én tegen het stadsbestuur, zoals Marc Boone, 'Armes, courses, assemblees et commotions. Les gens de métiers et l'usage de la société urbaine flamande à la fin du Moyen Age', *Annales du Nord* 87 (2005) 7-34 betoogt.

Staatsvorming ging uiteraard ook gepaard met de ontwikkeling van militaire instituties. De gevolgen van het nieuwe leger voor de stedelijke samenleving laat Griet Vermeesch zien in 'War, fortified towns and the countryside, Gorinchem and Doesburg (1570-1680)', *Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit* 9 (2005) 155-164. Zij besteedt met name aandacht aan de verschillen tussen de Hollandse en de Gelderse stad op het gebied van fortificaties en belastingheffing. Op een ander niveau bekijken George E. Halkos en Nickolas C. Kyriazis, 'A naval revolution and institutional change: the case of the United Provinces', *European Journal of Law and Economics* 19 (2005) 41-68 de gevolgen van oorlog op het staatsvormingsproces. Zij stellen dat landen met een vloot een ander systeem van gezag kennen (meer democratisch) omdat de organisatie van zeemacht een bredere alliantie van verschillende belangengroepen met zich meebrengt. Daarbij gaan zij uit van de 'pad-afhankelijke benadering' en van een speltheoretisch model. De *case* waar zij dit allemaal aan toetsen is de Republiek. Het is jammer dat zij weinig oog hebben voor aspecten die niet in hun model passen – zo had de Republiek immers naast een vloot ook een groot leger.

Wapenhandel en wapenproductie ondervonden sterke stimulansen door oorlog en staatsvorming. J.P. Ward, 'Prices of weapons and munitions in early sixteenth century Holland during the Guelders War', *Journal of European Economic History* 33 (2004) 585-622 bevat zeer gedetailleerde informatie gebaseerd op Wards niet-gepubliceerde PhD these. Interessant is met name de standaardisatie die door de stedelijke overheid werd opgelegd. Er veranderde nog meer in het leger, met name de sociale positie van de gewone soldaat. Erik Swart, 'From Landsknecht to soldier: the Low German foot soldiers of the Low Countries in the second half of the sixteenth century', *International Review of Social History* 51 (2006) 75-92 laat zien dat de status van soldaten een scherpe daling onderging in de eerste jaren van de Nederlandse Opstand, mede door het proletariseringsproces dat in die tijd in Holland plaatsvond.

Eten, film, sport, toerisme, muziek en musea

Maar oorlog had ook een andere kant: ramptoerisme! Een leuk artikel is Sandie Holguín, 'National Spain invites you: battlefield tourism during the Spanish Civil War', *American Historical Review* 110 (2005) 1399-1426. Holguín beschrijft de rondreizen langs de slagvelden van de Spaanse Burgeroorlog die het Franco-regime organiseerde. Het ramptoerisme bracht veel geld op en ook ideologische doeleinden speelden een rol: het regime pleitte zich *en passant* vrij van slachtingen als bijvoorbeeld bij Guernica.

Ideologie speelde tevens een rol bij opera's. Het *Journal of Interdisciplinary History* 36 (2005) no. 3 is een dubbeldik themanummer over opera en samenleving.²⁷ Zoals Theodore Rabb claimt in 'Opera, Musicology, and History' (321-330) is er altijd een sterke samenhang geweest tussen opera's en politieke en sociale veranderingen. De bijdragen behandelen het zeventiende-eeuwse Venetië tot en met de twintigste-eeuwse Verenigde Staten. De intentie is interessant: het bijwonen van een opera is toch zeker minstens altijd een 'social event'? Maar de meeste bijdragen blijven toch steken in nogal voorspelbare censuur-maatregelen en musicologische verhandelingen. Wel interessant is Edward Muir, 'Why Venice? Venetian society and the success of early opera' (331-353) waarin hij een mooie *state of the art* geeft en ook oog heeft voor sociale factoren als bevolkingsgroei en pestepidemieën. Dennis Romano, 'Commentary: why opera? The politics of an emerging genre' (401-407) verbindt het succes van de opera met een cruciale verandering binnen de elites in Europa. De adel moest zichzelf opnieuw positioneren en in de nieuwe huwelijkspatronen kregen individuen een grotere rol binnen de 'family strategies'. Ook vrouwen verwierven daarmee een meer belangrijke functie. Ellen T. Harris stelt in 'With eyes on the east and ears in the west: Handel's orientalist operas' (419-443, nog steeds in hetzelfde nummer) dat er een verband was tussen de toenemende invloed van de Engelse Oost-Indische Compagnie en de opera's van Händel. De compagnie breidde zijn hoofdgebouw uit en ging deze voorzien van allerlei oriëntalistische decoraties. Händel liet zijn opera's ongeveer tegelijkertijd in het Verre Oosten plaatsvinden. In die periode wist de compagnie ook van het Parlement substantiële steun te krijgen om hun Europese rivalen te bestrijden, vooral de Oostendse Compagnie.

Een geheel andere benadering van de muziekgeschiedenis is te vinden bij Rob C. Wegman in zijn studie naar de muziek ten tijde van de Renaissance: 'Musical offerings in the Renaissance', *Early Music* 33 (2005) 425-437. Voordat muziekcomposities handelswaar werden, maakten zij onderdeel uit van een 'gift economy'. In de late Middeleeuwen waren composities dingen die je graag

---

27. Zie ook *Le Mouvement Social* 208 (2005) 3-179 met een themanummer 'Musique et politique'.

had, waar je regelmatig met je vrienden over praatte, die je weggaf aan mensen van wie je hield of die iets voor je moesten betekenen. Andere auteurs hebben deze fase teveel gezien als 'commodification' en hebben het belang van het geven en uitwisselen veronachtzaamd.

Op het gebied van de Nederlandse film verscheen Thunnis van Oort, 'That pleasant feeling of peaceful coziness: cinema exhibition in a Dutch mining district during the inter-war period', *Film History: An International Journal* 17 (2005) 148-159. Hij bestudeert de interactie tussen bourgeois elites, kerkelijke autoriteiten en de vraag van het publiek naar de films in Hoensbroek en Kerkrade in de jaren 1930. Bert Hogenkamp, 'A curly top, a royal engagement and a local bylaw: cinema exhibition and innovation in Utrecht in 1936', *Film History: An International Journal* 17 (2005) 139-47 gaat over een wet dat het Utrechtse stadsbestuur had uitgevaardigd in 1915, die kinderen de toegang tot de bioscoop ontzegde. Over deze wet brandde een de strijd los om kinderen ook toe te laten in 1936, juist toen de Shirley Temple rage begon.

De sportgeschiedenis heeft een mooi historiografisch overzicht gekregen van Uta Andrea Balbier, 'Spiel ohne Grenzen. Zu Stand und Perspektiven der deutschen Sportgeschichtsforschung', *Archiv für Sozialgeschichte* 45 (2005) 585-598. Zij bespreekt tevens een aantal recente werken.²⁸ Voor historici op het gebied van de materiële cultuur en musea zijn twee *state of the art*-bijdragen verschenen: Randolph Starn, 'A historians brief guide to new museum studies', *American Historical Review* 110 (2005) 68-98 en Leora Auslander, 'Beyond words', *American Historical Review* 110 (2005) 1015-1045. Starn bespreekt een reeks recente werken over de relatie tussen academische geschiedenisbeoefening en musea. Hij gaat ook in op de rol van musea bij staatsvormingsprocessen. Auslander is vooral een pleidooi om meer voorwerpen in het historisch onderzoek te gebruiken.

De geschiedenis van voeding en restaurants komt aan bod in de recensie-artikelen van E.C. Spary, 'Ways with food', *Journal of Contemporary History* 40 (2005), 763-771 en van Priscilla Ferguson, 'Eating orders: markets, menus, and meals', *The Journal of Modern History* 77 (2005) 679-700. Ferguson bespreekt maar liefst dertien recente titels. Zij constateert dan ook: 'Food studies have arrived'. Het groeiend enthousiasme op dit vakgebied moet volgens haar niet moeilijk te verklaren zijn: voedsel heeft immers ook zijn plezierige associaties.

---

28. *Le Mouvement Social* 206 (2004) 3-126 is een themanummer over consumptie in Duitsland in de twintigste eeuw, onder meer met een bijdrage over de 'consumptie van sportevenementen'.

Sociale psychiatrie en de 'big smile'

Het tijdschrift *Medical History* heeft een themanummer met opmerkelijk veel aandacht voor de Nederlandse sociale psychiatrie. Michael Neve, 'A commentary on the history of social psychiatry and psychotherapy in twentieth-century Germany, Holland and Great Britain', *Medical History*, 48 (2004) 407-412 opent het nummer met een vergelijking tussen Nederland, Duitsland en Groot-Brittannië. De sociale psychiatrie is in deze landen aan grote veranderingen onderhevig geweest: wel of juist niet in instituties, wel of juist geen toepassing van de psychoanalyse, en de gevolgen van de groei in de psychofarmacologie. In Nederland kwam de sociale psychiatrie voort uit de psychoanalyse en de *mental hygiene movement*; dit was niet het geval in Duitsland en Groot-Brittannië. Twee bijdragen over Nederland volgen. Giel J.M. Hutschemaekers en Harry Oosterhuis, 'Psychotherapy in the Netherlands after the second world war' (429-448) schrijven over de professionalisering van de psychotherapeuten in Nederland. Harry Oosterhuis (hij is overigens ook de *co-guest-editor* van dit themanummer) stelt in 'Between institutional psychiatry and mental health care: social psychiatry in the Netherlands' (413-428) dat vanaf de jaren 1920 de sociale psychiatrie steeds een belangwekkende positie heeft ingenomen binnen de gehele gezondheidszorg. Dit kon dankzij de vele privé-initiatieven en een meer dan genereuze overheidssteun vanaf de jaren zestig.

Toch zijn we er niet direct veel vrolijker op geworden. Maar of dat altijd zo goed is? Ik kan ten slotte nog wijzen op het stuk van Christina Kotchemidova, 'From good cheer to 'drive-by smiling': a social history of cheerfulness', *Journal of Social History* 39 (2005) 5-37. Volgens haar waren de Amerikanen in de achttiende eeuw net zo 'melancholisch' als de meeste Europeanen. Sinds het begin van de negentiende eeuw werden opgewektheid en vrolijkheid echter een essentieel onderdeel van de Amerikaanse identiteit. Ook managers probeerden hun arbeiders de *big smile* op te leggen, want dat bleek goed voor de productiviteit. Het verschil in cultuur is onder meer in de luchtvaart te zien. De KLM-dames zijn getraind om met mensen om te gaan en om vooral belangstellend en zorgzaam te zijn. De Amerikaanse stewardessen hebben juist geleerd om de passagiers met oppervlakkige praatjes op te vrolijken; bovendien moeten ze steeds (breed) blijven glimlachen. De laatsten schijnen echter daardoor weer sneller een *burn-out* te krijgen en moeten dan weer een beroep doen op sociaal-psychische ondersteuning.

Over de auteur

Marjolein 't Hart (1955) is sinds 1990 aan de Leerstoelgroep Economische en Sociale Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam verbonden, tegenwoordig als Universitair Hoofddocent.

E-mail: m.c.thart@uva.nl.